

קווים לדמותה של קהילת יהודי פאס בתקופה הטרום מווחידית (מאות ח-יא)

מרים פרנקל

משה גיל היה אמן השחזור. את לבני המידע שלי קטמ מכל מקור אפשר היטיב לערום זו על גבי זו ולבנות מחדש תקופות היסטוריות שלמות בתולדות ארץ ישראל והעם היהודי. מאמר זה הוא ניסיון צנוע ללכת בעקבותיו ולשרטט מתווה ראשוני לדמותה של קהילה יהודית במגרב הקיצון בימי הביניים.

ימי בראשית

פאס שוכנת בצפון מרוקו על צומת המקשרת בין שני צירי תנועה מרכזיים: האחד נמתח בין הים התיכון ומיצרי גיברלטר מצפון לבין מדבר הסהרה ואפריקה השחורה מדרום, והשני בין החוף האטלנטי ממערב לבין מרכז המגרב במזרח. את העיר חוצה נהר פאס עתיר היובלים והמעיינות, ובסמוך אליה נמצאות מחצבות אבן וסיד. יערות האטלס המרכזי יכולים לספק עצי אלון וארז בשפע והשטחים בסביבתה מתאימים מאוד לגידול גפנים, דגנים וזיתים וכן למרעה. למרות מיקום זה, שהוא ללא ספק אופטימלי לקיום אורבני, פאס היא ככל הנראה עיר חדשה שנבנתה רק בסוף המאה השמינית על ידי המוסלמים. במקורות המוסלמיים חוזרת אמנם ומסופרת אגדת יסוד על השלב הטרום מוסלמי של העיר בזה הלשון: "איש אחד מקרב היהודים חפר יסודות של מבנה מבודד בעיר זו [פאס] והמקום באותם ימים מיוער בצפיפות בעצי ארז ואורן וכיוצא בזה ומצא ביסודות המבנה חתיכת שיש בצורת נערה ובחזיתה חקוקת בכתב הודי המילים: זה מקום מרחץ היה בנוי אלף שנה ואחר כך חרב ונבנה במקומו מקום פולחן"¹.

אולם, אין שום ממצאים ארכיאולוגיים היכולים לאשש עדות ספרותית זו ולהצביע על קיומה של עיר באתר זה לפני התקופה המוסלמית. ההקשר היהודי הנרמז באגדה זו משקף מן הסתם את המבנה הדמוגרפי של העיר המוסלמית, שבה היוו יהודים חלק ניכר מהאוכלוסייה כבר בימיה הראשונים. ואמנם, כמעט כל המקורות

1 אלג'זנאי, עמ' 61; אבן אבי זרע, עמ' 52.

המוסלמיים, המספרים על ראשיתה של העיר, מצטטים את החרוז: "פאס – מדינה בלא נאס" (פאס – עיר ללא אנשים), ומפרשים: "מרוב יהודים אין בה אנשים"². דומה כי דברים אלה משקפים נאמנה את העובדה כי בזיכרון הקולקטיבי של המוסלמים קשורים קורותיה של עיר זו בקשר בל יינתק עם העובדה שבין הרכיבים השונים של אוכלוסייתה מצוי היה כבר למן ראשית היווסדה גרעין קשה של יהודים. הגיאוגרף הנודע יאקות אלחמוי (1179-1229) מוסיף וכותב במילונו הגיאוגרפי: "מבין ערי המגרב היא [פאס] העיר בעלת מספר היהודים הרב ביותר, וממנה הם משתרגים אל כל קצווי תבל"³.

העיר המוסלמית הוקמה בסוף המאה השמינית בשני שלבים: ב-789 ייסד אדריס בן עבדאללה את "מדינת פאס" על הגדה הימנית של ואדי פאס, וכעבור עשרים שנה ייסד בנו, אדריס בן אדריס, הוא אדריס השני, מעברו השני של הנהר, עיר תאומה בשם "אלעאליה"⁴. בעיר זו התגוררו ברברים משבט הזנאתה שהיו בתהליכי התאסלמות מתקדמים, ערבים ויהודים שבנו לעצמם רובע בחלק הצפוני של אלעאליה.

אבן אבי זרע כותב כי מיד אחרי הקמת העיר קיבץ לתוכה אדריס השני יהודים רבים "מאותם שהשתקקו לחיי רווחה" ("ממן רע'ב אלעאפיה")⁵. מתוך דברים אלה קשה להבין ולאחר מנין הגיעו יהודים אלה. בכל מקרה, המקורות המוסלמיים כולם מוסרים כי בעיר המוסלמית היו למן ימיה הראשונים יהודים במספר ניכר, ומדווחים בגאווה על ג'זיה בשווי 30 אלף דינאר שהצליח אדריס לגבות מיהודי העיר.⁶ בשלבים מוקדמים אלה הייתה פאס עיר הטרוגנית ביותר. פסיפס אתני ודתני, שכלל: ערבים שהגיעו למקום עם אדריס הראשון והתרכזו בעיקר בגדה השמאלית (אלעאליה); שבטי ברברים אוטוכטוניים בשלבים שונים של התאסלמות, שהתרכזו בגדה הימנית (מדינת פאס); וזוראסטרים שהתרכזו בשכונת שיבופה (מדינת פאס), שם היה להם גם מקדש משלהם; נוצרים שהתרכזו ליד שכונת באב אלכניסה;

2 אבן אבי זרע, עמ' 52; אלג'ונאי, עמ' 61; יאקות, עמ' 229; אלככרי, עמ' 262; אלעמרי, כרך I, עמ' 32.

3 יאקות, כרך 4, עמ' 230: "והי אכת'ר בלאד אלמגרב יהודא יח'תלפון מנהא אלי ג'מיע אלאאפאק".

4 לוי פרובנסאל, עמ' 23-52. במאמר מלומד זה הצביע לוי-פרובנסאל על שני שלבי הבנייה של העיר ועל התאריכים המדויקים להקמתם. אדריס נחשב לאחד מצאצאי עלי. הוא נמלט מהמזרח מחמת רדיפות העבאסים והתיישב במרכז מרוקו המערבית באזור שבירתי הייתה ולילי (ולוביליס (Vollubilis) הביזנטית. כאן הקים את השושלת הקרויה על שמו: האדריסית. על הר ורחון מצוי עד היום קברו ובני מרוקו באים להשתטח עליו מדי שנה.

5 אבן אבי זרע, עמ' 59.

6 טראס, כרך I, עמ' 118, 121, 125; הופקינס, עמ' 4-5; אבן אבי זרע, עמ' 42-43, 103.

ויהודים שהתגוררו בחלק הצפוני של אלעאליה סמוך למסגד אלקרין. לה טורנו, שביקר בפאס וכתב על אודותיה בראשית המאה העשרים, מעיד כי זה אותו אזור שנשא עד ימיו את השם "פנדוק אליהוד", דהיינו 'מלון היהודים'.⁷ יהודים נוספים הגיעו לפאס ב־818, עם שני גלי הגירה גדולים: האחד של פליטים מקורדובה, שהתיישבו בגדה הימנית שנקראה כעת "מדינת אלאנדלוסיין" (העיר של אנשי אנדלוס), והגל השני של אנשי קירואן שהתיישבו בגדה השמאלית שנקראה "מדינת אלקרוין" (העיר של אנשי קירואן).⁸ שני גלי הגירה אלו כללו גם יהודים, אך בעיקר מוסלמים, והם היו חלק מתהליך השערוב והאסלום של העיר. אדריס השני, שהתיישב בשנת 809 בעצמו בפאס והפך אותה לבירתו,⁹ עודד הגירה זו, שכן היא עלתה בקנה אחד עם מדיניות השערוב שלו. הביטוי החיצוני המובהק לתהליך זה היה הקמתם של שני מסגדים: ג'אמע אלקרוין (מסגד אנשי קירואן) וג'אמע אלאנדלוסיין (מסגד אנשי אנדלוס). לקראת אמצע המאה התשיעית, ניכר שפאס איבדה את אופייה הפלורליסטי המקורי והפכה לעיר הומוגנית בעלת מיעוט דתי יחיד: היהודים.¹⁰ מצב זה לא הטיב עם היהודים. רמז לכך ניתן למצוא בסיפור החוזר במרבית המקורות המוסלמיים:

יחיא, מצאצאי אדריס השני, נכנס יום אחד לחמאם של נשים והתאהב נואשות ביהודיה יפהפיה שראה שם. אשתו הצליחה בעזרת כמה ממנהיגי העיר לעורר מהומות שאילצו את יחיא להמלט מהעיר. בסופו של דבר נתפס והוצא להורג.¹¹

המוצא היהודי של האישה שהציתה את האירועים המתוארים ואופיים הדתי של המהומות שהונהגו בידי אנשי דת מוסלמים ערבים, וכל זאת על רקע האסלאמיזציה הגוברת של העיר ובידודם הגובר של היהודים כמיעוט דתי יחיד, מאפשרים לנו לפרש סיפור זה, אם אכן התרחש במציאות ואם לא, כדיעה על התעוררות של אווירה אנטי־יהודית גוברת בפאס.¹²

7 לה טורנו, עמ' 44.

8 אלבכרי, עמ' 115.

9 אבון נצר, עמ' 51; אבן אבי זרע, עמ' 62.

10 אשתור, כרך א, עמ' 44; הופקינס, עמ' 58.

11 אלבכרי, עמ' 124-125; אדריס, עמ' 14, 487.

12 טראס, כרך I, עמ' 125.

גלות אֶשִׁיר (המאה העשירית)

המאה העשירית הייתה מאה קשה לעיר פאס. בעודה נתונה תחת שלטון האדריסים, היא הייתה נתונה תחת איום מתמיד מצד הפאטמים באפריקה, מצד האומיים בספרד ומצד בני שבט הזנאתה הברברים, ובמלחמות פנימיות בלתי פוסקות בין שני חלקי העיר. זאת בנוסף לתקופה ממושכת של רעב קשה.¹³ ב-979 נכבשה העיר בידי הזירים, עושי דברם של הפאטמים. מנהיגם זירי, בן שבט הצִנְהָאג'ה הברברי, בנה לעצמו עוד בתחילת המאה עיר מבוצרת חדשה בשם אשיר, והושיב בה את צבאו כמפלג למושפחתו בעת צרה וכדי להגן על המדינה מפני המורדים משבט הזנאתה. בנו, בולוגין בן זירי, איכלס אותה בין השאר על ידי הגליה של תושבי ערים שמדרו נגד הפאטמים. ב-972 הוגלו לשם אנשי תִלְמַסָאן, וב-979 לאחר כיבוש פאס הוגלו לשם גם חלקים גדולים מאוכלוסיית פאס, כולל חלקים גדולים מאוכלוסייתה היהודית שנעקרו והוגלו לאשיר.¹⁴ על חיי הקהילה במקום גלותה באשיר אנו למדים מתוך קונטרס שאלות ותשובות הלכתיות ששלחו בני הקהילה הגולים לר' שרירא גאון בשנת 987, הפותח במילים: "שאלות ששאלו קהל פאס המועתקים מלפני אדוננו שרירא ריש מתיבתא".¹⁵ התשובה היחידה ששרדה מקונטרס זה פותחת במילים: "לכל רבנא ותלמידיהון ובתאי וצבורי דמותיבהון בפאס אשיר דאשתניאו ממדינת פאס. טאבי מעלאיי, בחירי, נהירי... (=) לכל הרבנים ותלמידיהם ובעלי הבתים והציבור, שמושכם (היה) בפאס [ועתה] באשיר לאחר שנשתנה מקום מושכם מפאס. הטובים, המעולים, הנבחרים, הנאורים..."¹⁶.

מנקודת המבט של השלטונות, אין ספק שהבחירה ביהודים הייתה נכונה ומוצלחת, שכן הם היו יסוד חברתי נאמן וצייתן שלא איים על השלטון. הם היו בשלב זה גם אוכלוסייה עירונית בעלת קשרים בינלאומיים וניסיון מסחרי רב, לכן אפשר לראות בהגליה זו לאו דווקא מסע עונשים המכוון נגד היהודים כמיעוט חברתי ודתי, אלא שיקול חברתי-פוליטי מחושב של פיזור אוכלוסייה. אולם מבחינתם של היהודים הייתה העקירה מלווה בסבל רב. בשאלה הלכתית מסוף המאה העשירית, שהיהודים שנעקרו לאשיר הפנו לר' שרירא גאון, ניתן למצוא הד לקשיי ההסתגלות במקום החדש והקר:

13 לה טורנו, פאס.

14 בכרי, עמ' 60; מרסה. ראו גם גיל, כרך א, סעיף 117, עמ' 170 והביבליוגרפיה שם בהערה 117.

15 כ"י פרמה 30 Stern Sten, דף 12 ע"ב; אסף, תשובות הגאונים, עמ' לג, סימן ט, והערה 8; אסף, מספרות הגאונים, עמ' 228: מאן, שו"ת; לוי, עמ' 254.

16 אסף, תשובות הגאונים, עמ' לד-לו.

וששאלתם: כשהיינו במדינת פאס היו לנו מקוואות עשויות לקור ולחום וכהעת למקום הזה [=א-שיר] מפני עוונותינו, עשינו מקווה והמשכנו לו מים ממקום רחוק והמקווה קור שלג צינתו בימי הקציר ואף כי בימי הזרע וחלו רוב האנשים מזאת ובאו לידי סכנה...

פגיעות ורדיפות (מאות י-יא)

בתקופה שבין אמצע המאה העשירית ועד שנות השלושים של המאה האחת-עשרה הייתה פאס נתונה למאבקים קשים בין האומיים, ששלטו בקורדובה וביקשו להשתלט על פאס, לבין האדריסים, ששלטו בה, ולאחר מכן בינם לבין בני השושלת הזירית ובני שבט זנאתה הברברי. מאבקים התנהלו גם בין שבטים ברברים שונים לבין הפאטמים ונמשכו עד אמצע המאה האחת-עשרה.¹⁷ מעמדם הרגיש של היהודים גרם לכך שכל חילופי שלטון – שהיו תכופים במיוחד – פגעו גם בהם. הדים לסבל זה נשמעים באיגרת התנחומים ששלח הגאון ר' שמואל בן חופני (1013) לקהילת פאס בראשית המאה האחת-עשרה:

שמואל הכהן ראש הישיבה של גולה בן חפני הראש אב הישיבה של גולה בן כהן צדק ראש הישיבה שלגולה בן יוסף הנגיד נזר הישיבה של גולה אל עדה הקדושה הדומה לאבן הראשה המאירה בעשישה ובגדול נר נברשה הממהרת וחשה לקיים מצוות ולא בוששה בלא כלימה ולא בוששה הקהלה המהוללת והיא בכל יופי ונואי נכללת היא עד אלהינו וסגולתו ולאומו וקהלתו החונה במדינה הגדולה היא מדינת פאס הישנה, מקום התורה וגרן החוכמה ויקב התעודה המנדדים שנה לדרוש תור יי' המדושנה באפם כלם ובשנה [...] ישאו אחינו שלום ממנו ומן ישראל סופר הישיבה בחורנו המהיר בתורת יי' ומן ראשי הסדרים וראשי המדרשים והפרקים והסיומין והסיעות ומן האלופים והחכמים ובני הגאונים והשופטים והתנאים והתלמידים והסופרים כי אנחנו בחסד אלהינו חונים ולפניו מתחננים ובצלו מתלוננים ואכן באה שמועתכם ויחרד לבכנו ויתר ממקומו ותבך עינינו ולבכותינו על הרס מקדשנו ועל הרג בני עמנו ועל המורע לבחורינו ואל אלהינו נדרוש להרוג הורגייהם להרע להם ולהכות בדבר מכיהם ככתוב הכמכת מכהו הכהו (ישעיה כז 7) ומלפניו נבקש לנחם אותנו ואתכם להטיב לכם ולהפוך

לששון אבליכם ולשמח לבכותיכם מיגונכם כאשר אמר אז תשמח בתולה
במחול וג' (ירמיה לא 13) ולפניו נהלל ואותו נודה על הרעה כעל הטובה.¹⁸

באיגרת נחמה זו נזכר במפורש טבח ביהודי העיר, המוצג על ידי הגאון כניסיון מאת
האל, אך אין בידניו ידיעות נוספות על אירוע שכזה. כעבור כעשרים שנה, שומעים
על טבח נוסף והפעם ממקור מוסלמי, המספר כי ב־1032, כאשר נכבשה פאס בירי
תמים בן זירי האפראני, מנהיג אחד השבטים הברברים, הוא התיר את דמם של
יהודי פאס, הרג בהם למעלה מ־6,000 איש, שבה את נשיהם ובזז את כל רכושם.¹⁹
ב־1069 נכבשה פאס בירי המוראבטון. כיבוש זה פתח שלב חדש בתולדות העיר.
המוראבטון ביקשו לעצב את העיר ברוח אמונתם. הם הרסו את החומה שהפרידה בין
שני חלקי העיר, ולמעשה, לראשונה הפכו אותה לעיר אחת. מנהיגם, אבן תאשופין,
שיפץ מבני ציבור רבים, כולל מסגדים, ובנה גם חדשים. כמו כן, בנה מצודה והפך
את העיר לבסיס צבאי חשוב של הצבא המוראבטי.²⁰

במערך הקהילות היהודיות

במאה האחת־עשרה נמשך תהליך האיסלום של פאס ושל המגרב כולו. למרות
הטלטלות הפוליטיות התכופות, העיר פאס המשיכה לגדול ולהתפתח והפכה,
כמו המגרב כולו, לאבן שואבת למהגרים מהמזרח, מאזורי פרס ועיראק. לקראת
סופה של תקופה זו ניכר גל הגירה בכיוון נגדי מהמגרב מזרחה, למצרים ולארץ
ישראל.²¹ תנועות אוכלוסין אלו לא פסחו על היהודים. למרות ריכוז הידיעות
הקשות על גורל יהודי העיר במאות העשירית־אחת־עשרה הסוערות נמשכה תנועה
חופשית של יהודים מפאס ואליה, ותנועת מטוטלת זו יצרה היזון חוזר וקשרים
אינטלקטואליים פוריים בין מזרח ומערב, בין פאס לבין קהילות יהודיות בספרד,
בארץ ישראל ובבבל בעוד קהילת פאס עצמה הלכה וביצרה את מעמדה כמרכז
יצירה עצמאי כיחידה במגרב.

18 Bodl MS Heb f 34, fols. 44b-46b. פורסם על ידי גיל, כרך ב, מס' 51; ולפניו על ידי
קאולי; הירשברג, א, עמ' 75. תיארוך האיגרת בירי י' טולידאנו לשנת 1033 הופרך כבר
על ידי שמחה אסף, השילוח, לט, עמ' 449; ועל ידי הירשברג, א, עמ' 75-76.

19 אלנאצרי, עמ' 202.

20 לה טורנו, 1978, עמ' 51-54; אבון נצר, עמ' 82.

21 על כיווני הגירה אלו ראו גויטיין, חברה, א, עמ' 30-32; בן ששון, קירואן, עמ' 34-41.

בין פאס לארץ ישראל

הקשרים בין פאס לארץ ישראל באו לידי ביטוי בעיקר בתחום היצירה הדתית והרוחנית. דונש בן תמים (902-960), מדקדק, מדען ואיש רוח יהודי מקירואן, כתב במבוא לפירושו לספר יצירה על מקור השראתו לכתיבת הספר:

עד שהגיעו אלינו לקירואן מארץ ישראל אבו דאני ודוד החרש שהיו ממדינת פאס ויביאו עמם ספר זה [ספר יצירה] פתור ומפורש בידי ר' סעדיה הפיתומי זצ"ל. ואעיינן בפירושו ואתבוננן בדבריו בו למען דעת והבין מעלתו בחוכמה החיצונית שהיא חוכמת הפילוסופיה... לכך ראיתי לעזוב מה שהיה בידי מזולת זה הספר ולהתעסק בפירושו...²²

כלומר, מסעותיהם של אבו דנים ודוד החרש מפאס לארץ ישראל וחזרה למגרב תרמו ישירות להידוק המגעים האינטלקטואליים בין שני המרכזים החשובים הללו ויצרו הפריה תרבותית שאחד מביטוייה הוא אותו פירוש מגרבי לספר יצירה, שנכתב כהיענות לאתגר שהציב פירוש רס"ג לספר יצירה בפני דונש. בימים ההם הייתה הפצתו של ספר תהליך ממושך והוא התנהל בעיקר בערוצים אישיים. זרימת האוכלוסין בין פאס לארץ ישראל זירזה בוודאי תהליך זה ועוררה הפרייה תרבותית הניכרת בדברי הקדמה אלו של דונש.

מגמה נוספת, הניכרת בעיקר החל מהמאה האחת-עשרה, היא זו של הגירת תלמידי חכמים ואנשי רוח מפאס מזרחה. אנשים אלו הצליחו להשתלב בקהילותיהם החדשות ולהגיע בהן לעמדות בכירות. הדוגמה הבולטת ביותר היא זו של גאון ישיבת ארץ ישראל, שלמה בן יהודה, שעמד בראש הישיבה בין השנים 1025-1050. אף שהאריך ימים כגאון יותר מכל גאון ארץ ישראלי אחר, נשכחה דמותו בתהום הנשייה של ההיסטוריה עד ששבה ונגלתה בין דפי הגניזה. משה גיל חיבר בווירטואוזיות את כל המסמכים הקשורים לאישיותו של גאון זה ולתולדות חייו: מוצאו הפאסי (היוצא דופן מאוד בקרב גאוני ארץ ישראל), מלחמותיו בקראים בירושלים, מתנגדיו הרבים, קשייו הכלכליים והמשפחתיים וצניעותו הרבה.²³ את הקווים הראשוניים ששרטט גיל לדמותו של שלמה בן יהודה גאון יש להמשיך ולפתח, וייתכן כי מחקר ממוקד עוד יותר ברמות מרתקת זו, שיכלול גם את יצירתו השירית ההולכת ונחשפת

22 פירוש דונש לספר יצירה, עמ' יז; מאן, טקסטים, א, עמ' 74, הערה 25; מאן, עניינים ה (תרצ"ג), עמ' 148-179, 273-304; שם, ו (תרצ"ד), עמ' 66-88, 238-242; וידה, פירוש; וידה, דונש; הירשברג, א, עמ' 230-233 והביבליוגרפיה המובאת בהערה 22, שם. 23 גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 548-561.

בגניזת קהיר, יגלה כי למורשת הפאסית שהביא עמו לארץ ישראל היה משקל רב יותר מכפי שיכול היה גיל לשער.

בין פאס לספרד המוסלמית

תנועה חופשית ואינטנסיבית התקיימה גם בין פאס לספרד המוסלמית, היא אל-אנדלוס. כבר ראינו כי גל ההגירה המאסיבי שאכלס את הגדה הימנית של פאס בתושבים מאנדלוס במאה ה-9 כלל גם יהודים רבים. תנועה זו של יהודים בין פאס ואנדלוס נמשכה גם לאחר מכן. למעשה, הקשרים בין פאס לספרד המוסלמית היו כה הדוקים וסבוכים שממרחק מסוים הם נתפסו כמרחב משותף. כך, למשל, חלק מאיגרותיהם של גאוניי בבל – ר' שרירא, ר' האי ור' שמואל בן חופני – מופנות לקהילות "פאס ואנדלוס" גם יחד. כריכתם של שני מרכזים אלו בנושימה אחת אינה מקרית, כי חילופי האוכלוסין התדירים והקשרים התרבותיים אכן יצרו מרחב תרבותי אחד. כך למשל בתחום המנהג: גאון בבלי כותב בתשובה לשאלה שנשאל בענייני טריפות: "ואנשי מקצת אנדלוס ופאס... לא יפה עושין. מכשירין טריפה בפרהסיה ובידיים ואנשי אפריקיה... יפה הן עושין ויניחו להן ברכות על ראשיהן..."²⁴ כלומר, פאס נכללת יחד עם אנדלוס במרחב מנהגי משותף ושונה מהמרחב של אפריקיה (אזור תוניסיה של היום, מזרח ומרכז המגרב).

בין פאס לבבל

תקופה זו ניכרת גם בהידוק הקשרים עם ישיבות בבל, ויש בידינו עדויות רבות לחילופי איגרות ושאלות בין קהילת פאס וגאוניי בבל. עיקר הקשר המתועד התקיים עם גאוניי ישיבת פומבדיתא, רב שרירא ורב האי. כך, למשל, עולה מתשובה של ר' שרירא שנחתמה אחרי מותו על ידי ר' האי בנו ל"קהל פאס" בעניין הקדש לעניים:

ומצינו תשובה לאדוננו שרירא גאון ז"ל לענין אדם בארי שכתב נכסיו לעניים ולא כתב מן(היום) ולאחר מיתה... והא תשובה פירשה אדוננו שרירא ז"ל וחתם עליה ופסקה אדוננו האי זל בתריה במעמד כולהו רבנן מתיבתיב לבני קהל פאס ומצינו לו שאמר כל מתנה דלא כתב בה מהיום ולאחר מיתה לא קאני. וכו'...²⁵

קונטרס שלם של שאלות ותשובות נושא את הכותרת: "שאיילאתא אילין דבני פאס שבמערכא נפקו לקדמנא לבאבא דמתיבתא לבית דינא דמ/רנא ורבנא שרירא ראש

24 גינצבורג, עמ' 29-30; בן ששון, בני המגרב, עמ' 37.

25 TS 20.91, פורסם: מאן, שו"ת, עמ' 442.

מתיבתא בריה דמרנא ורכנא חנניה ראש מתיבתא בריה דמר[נא ורכנא יהודה] ראש מתיבתא...²⁶ ובהמשך נזכרת תשובה משותפת של רב שרירא ורב האי לאנשי פאס בעניין ברכות לעצירת גשמים.²⁷ במפתח מפורט המכיל רשימה ארוכה של תשובות גאונים נזכרות עוד שאלות שהופנו על ידי אנשי פאס לשני גאונים אלו:

פמן דלך [מן] רבי שרירא ואב בנו ז"ל לבני פאס מן דרג' בשת והמא אלז' ואלח' [ומבין אלה] [תשובה] מאת רבי שרירא ובנו, אב [בית דין]. לבני פאס מתוך קונטרס [הפותח במילה] "בושת" והם השביעי והשמיני א. לפאס ראובן נתן ממון לשמעון לשכר וכתב עלו שטר הלואה. ב. לפאס כשהיינו במדינת פאס היו לנו מקוות...²⁸

בתשובה לשאלות שהפנה אליו משה בן יצחק המערכי כתב ר' שרירא גאון בשנת 993:

והזכרתם כי כתבנו אל פאס כי הוא ממזר ומעשה שלהן כי שלח אליהן שאבור מלכא שתי זונות ושאלת הישנו לזה בתלמוד אם בהעתקה וכך יש בעשרה יוחסין [קידושין ע"ב] כי בא ט' בר טוב' ברמות רוחי לא קביל גיטא דחירותא והכריזו עליו כי עבד הוא ומעשה שלהן גמורי ליה רבנן בקבלה ואינו בתלמוד. ויי' יפתח לך שערי חכמה. שבט שנת א' ש' ד'²⁹

ועוד נזכר קונטרס שלם הפותח במילה "ואתם" והכולל: "שאלות מרב שמואל הכ[הן] ב"ר יאשיהו מבני קהל פאס לרבינו שרין[רא]".³⁰

קשרים הדוקים התקיימו גם בין קהילת פאס לשיבת סורא. אנשי הקהילה פנו בשאלות הלכתיות גם לר' שמואל בן חפני, גאון ישיבת סורא (998-1013),³¹ ותמכו כספית גם בישיבה זו. עוד ב-985 כתב ר' שמואל בן חפני איגרת תודה לאנשי הקהילה על תרומותיהם למען הישיבה: "לא נסגרו דלתות חסדיכם ועינינו ועיניהם נשואות אליכם ותלכו בדרכי אבותיכם החסידים המרבים חסד לכן אל ימעטו בעיניכם חסדיכם אשר אתם עושים עמנו ועמם ואל נא תקטן בפניכם הלואת צורכם..."³²

26 TS Misc.36. 101, פורסם: גינצבורג, גנזי שכטר, עמ' 427.

27 "ג'ואב מרינו שרירא והאי גאון נוחם עדן לאהל פאס פי ברכות לעצירת מטר ומא ג'רי מג'ראהא אלסואל" [תשובת אדונינו שרירא והאי גאון נוחם עדן לאנשי פאס בעניין ברכות לעצירת גשמים ושאלות כגון אלו]. אברמסון, עניינות, עמ' 101.

28 אסף, תורתן, א, עמ' 224.

29 זכרון לראשונים, סי' מז, שפו.

30 אברמסון, עניינות, עמ' 103.

31 לוין, אוצר הגאונים א, סי' פח, עמ' 39: שאלה בענייני תפילין.

32 TS 38.15: ראו אסף, תקופת הגאונים, עמ' רפד.

וכבר ראינו לעיל את מכתב הנחמה ששלח רשב"ח לקהילה אחרי מאורעות קשים שעברו עליה והמעידה כי הוא נתפס גם כסמכות רוחנית ומוסרית כלפיה.³³ פאס עצמה שימשה בתקופה זו כמרכז להפצת השאלות והתשובות ההלכתיות הנשלחות וחזרות מבבל. שני האחים אברהם ותנחום בני יעקב, אנשי פאס היו האחראים להעברת תרומות ומכתבים מהמגרב כולו ליישיבות בבבל.³⁴ בראש קונטרס שאלות ותשובות לר' שרירא גאון נכתב:

שאלות אלו אשר שאלו מר אברהם ומר תנחום בני מר יעקב ישמרם יוצרם מבני מדינת פאס מלפנינו משער ישיבה שלגולה מביד' הגדול שלאדונינו שרירא ראש ישיבת גאון יעקב חמוד אדוננו חנניה ר"ג' נכד אדונינו יהודה ר"ג' ומביד' הגדול שלאדונינו האי אב ביד' של ישיבת גאון יעקב חמוד אדונינו שרירא ר"ג' וצוינו וקראו...³⁵

ר' האי גאון, הכותב אל האחים מכתב בשנת 1007, מכנה אותם דרך אינטימיות "יא מחמדי עינינו", ומבקש לקבל מהם אינפורמציה לגבי שאלות שנשלחו אליו ממצרים, לגבי תרומות שנשלחו מאגמאת הרחוקה וגם לגבי כספים שנשלחו מקירואן.³⁶ כלומר, בתחום אחריותם של האחים בני יעקב נמצאה טריטוריה עצומה שהשתרעה בין מצרים לגבול הסהרה. במכתב זה ר' האי גאון כותב להם במפורש: "והאמון שלנו ואמון הישיבה והרבניים, וישעים אלהים, ועליכם (אנו סומכים)... רק אבו אלפרג' נט' רח' ואתם. ובאלוהים אנו בוטחים".³⁷ אבו אלפרג' הוא כינויו של יוסף אבן עוכל, הסוחר המפורסם איש מצרים ואיש הקשר המובהק של ישיבות בבבל במצרים. דומה אפוא כי גאוני בבבל נהגו למנות שני אנשי קשר שהיו מופקדים על כל אזור החוף הדרומי של אגן הים התיכון. יוסף אבן עוכל איש מצרים מילא תפקיד זה שנים רבות לצדו של יעקב בן נסים אבן שאהין, איש קירואן ועם מותו של האחרון ב-1007,³⁸ הופקדו על קשר זה האחים בני יעקב, אנשי פאס.

33 לעיל, עמ' 4 ליד הערה 18.

34 TS 13 F 2, f.1, קונטרס שו"ת, ובכותרתו הם נקראים "מבני פאס". פורסם: מאן, אחרוני הגאונים. ראו גם: אסף, תשובות הגאונים, עמ' 81, סי' סג.

35 אסף, תשובות הגאונים, עמ' עה, סי' סג. פורסם גם: מאן, אחרוני הגאונים.

36 TS 12.829, פורסם: גיל, כרך ב, מס' 38, עמ' 115.

37 שם, ע"א, שורה 18.

38 על מותו כותב ר' האי במכתב זה עצמו. ראו שם, ע"א, שורות 10-13: "...וכתב לנו על פטירת אבו יוסף מר רב יעקב אלוף בן שאהין וזכר צדיק לברכה. דבר זה היה... אסון מן הקשים שבאסונות והמכות והעיק עלי הצער שצררתי בלבי עליו. יהי זכרו ברוך". נראה שהמכתב הוא מעין כתב מינוי לשני האחים לאנשי האמון של הגאון במקומו של יעקב בן נסים ולצד אבן עוכל. מכתב מינויו של יעקב בן נסים לתפקיד זה על ידי רב שרירא בשנת

האחים בני יעקב היו גם אנשי אמונם של גאוני ישיבת סורא. כ־1004 פנה אליהם רשב"ח במכתב פיוטי ונמלץ והודה להם על תרומה שהתקבלה דרכם מאת נדיב בשם יעקב בן מימון. האחים שימשו כאנשי קשר מובהקים שהעבירו גם את התרומה וגם את מכתב התודה שכתב הגאון לתורם. דבריו של רשב"ח במכתב זה מצביעים במפורש על מערכת של טובות הנאה הדדיות שהתקיימה בינו לבין האחים, ואשר אותה הוא מכנה "ברית" המושתתת על שירותים הדדיים: האחים מתבקשים למלא את בקשותיו של הגאון ובה בעת גם להמשיך ולשלוח אליו איגרות בדבר צורכיהם שאותם הוא עצמו מתחייב למלא: "ותהיו לנו על הברית לחדוש הנאותינו ולעשות צרכינו ולמלאות חפצינו ותמדידו אגרותיכם לפנינו בכל עת בטיבכם ומשאותיכם ומשאלותיכם ובכל חפציכם כי אז נמלאם ואל תחדילו..."³⁹.

השאלות שהפנו אנשי פאס לגאוני בכל נבעו בחלקן מנסיבות החיים הספציפיים של קהילתם, כגון השאלה בדבר המקוואות במקום גלותם באשיר, אך רובן נוגעות בקיום היומיומי של אנשי הקהילה: ענייני ממון, העסקת עובדים, שחרור עבדים, אפטרופסות על נכסים ומכירת מקרקעין, ובתור שכאלה הן משקפות שגרת חיים של קהילה פעילה ועמלנית.

האסכולה המקומית של פאס

כבר מהמאה העשירית ניתן להבחין בהתפתחות אסכולה אינטלקטואלית מקומית ועצמאית בפאס השואבת ומושפעת משלושת המרכזים: ארץ ישראל, ספרד ובבל. אסכולה זו בולטת במיוחד בתחום הפיוט. בפאס פעל ושגשג סניף חשוב של האסכולה המזרחית של השירה העברית. אחד מנציגייו הבולטים היה איש פאס, אדונים בר נסים הלוי. יצירתו החשובה "הרשות אשר ארש" עוסקת בסוד העיבור ומשקפת את תחילת השפעתה של ההשכלה החילונית-הערבית בספרות העברית, והיא כוללת מונחים פילוסופיים מובהקים.⁴⁰ בין שנקבל את דעתו של יוסף יהלום, המזהה את אדונים הלוי עם דונש בן לברט, ובין שלא, הרי גם דונש בן לברט, אותו

970. ראו TS 28.24r, פורסם על ידי גיל, כרך ב, תעודה 24, עמ' 75-79. העובדה שהמינוי של איש קירואן הועבר אחרי מותו לאנשי פאס דווקא ולא לאיש קירואן אחר, למשל לבנו של יעקב בן נסים, כפי שניתן היה לצפות, מחזקת את טענתו של בן ששון בדבר העדפתו של ישיבות בכל לקיים קשר עם כל אחת מקהילות המגרב בנפרד, על פני ריכוז הסמכות בידי קהילת קירואן בלבד, בין השאר בשל השוני הפוליטי והמרחק הגאוגרפי בין קהילה לקהילה במגרב. בן ששון, קירואן, עמ' 418-419. וראו את ההשוואה לקושי בהנהגת אחדות משטרית במגרב המוסלמי, שם, הערה 88.

39 TS 10 j 9, f.15+BM Or5538 11, גיל, ב, תעודה 49, ע"ב, שורות 5-8, עמ' 140-141.

40 שירמן, עמ' 42-45, 58-62.

משורר חדשן ונועז, שהיה הראשון להתאים את המשקלים הערביים ללשון העברית ואשר נחשב לאבי האסכולה הספרדית של השירה העברית, הגם שפרסומו בא לו בתקופה שחי ופעל בספרד, נולד בסופו של דבר וגדל בפאס, וכשהגיע לספרד כבר נשא עמו מן הסתם מטען תרבותי נכבד למדי.⁴¹

דונש, שהעז לא רק לאמץ את המשקלים הערביים אלא גם את הנושאים, המוטיבים, קישוטי המליצה והמבנה של השירה הערבית החילונית, גילה פתיחות נועזת גם כלפי התרבות הערבית. פתיחות זו, בסופו של דבר, השפיעה דרך הערצת השפה הערבית וטיפוחה בקרב הערבים גם על טיפוח מקביל של השפה העברית בקרב היהודים. קהילת פאס הייתה מהסניפים החלוציים והמובילים של מגמה זו. ואכן, דומה כי אנשי הקהילה חשו מידה כזו של ביטחון ושליטה בשפה העברית, עד כי בשלב מוקדם מאוד, עוד במאה העשירית, החליטו לבטל כליל את אמירת התרגום הארמי בעת קריאת התורה בבית הכנסת. החלטה זו הייתה כה מהפכנית עד שעוררה את יהודה אבן קורייש לפרסם את האיגרת, הרסאלה המפורסמת שלו אל בני פאס, ובה ביקש להוכיח להם עד כמה חשוב התרגום הארמי, דווקא לצורך הבנת המקור העברי.⁴² אם כן, האווירה התרבותית התוססת בפאס היא שיצרה את הגירוי לכתיבת רסאלת אבן קורייש, הנחשבת ליצירת מופת ולאחד מראשוני החיבורים בבלשנות משווה.

הקשר המסחרי

הידיעות הראשונות על מעורבותם של יהודי פאס במסחר בינלאומי מגיעות אלינו מהמאה האחת-עשרה והן הולכות ומתרבות במאה השנים-עשרה. בקטע המפורסם של ההיסטוריון בן המאה התשיעית אבן ח'רדאד'בה על הסוחרים הראד'אנים, נזכר אמנם נתיב העובר מספרד, חוצה את הים התיכון, עובר דרך אזור הסוס הקיצון (אלסוס אלאקצא), מקום מושבה של פאס, ופונה מזרחה דרך מצרים וארץ ישראל עד שהוא מגיע לסין. אולם העיר פאס עצמה איננה נזכרת בו כתחנת מעבר,⁴³ ויש להניח שהחלה להשתלב במסחר הבינלאומי מאוחר יותר. כבר בראשית המאה האחת-עשרה נזכרים בני פאס כחבורה סגורה של סוחרים הפועלים במשותף. איש פאס, יוסף בן לבראט אלפאסי מוסר במכתבו אל יעקב בן יוסף אבן עוכל דרישת

41 יהלום, עמ' 25-61. פליישר התנגד לזיהוי זה. ראו: פליישר, עמ' 142-162.

42 בקר, עמ' 1-16; מאן, עניינים שונים, ו, עמ' 66-68; הירשברג, א, עמ' 233-234; הירשברג, תרגומים, עמ' 16-23; בן ששון, קירואן, עמ' 172; וידה, עמ' 385-387. אם כי ברקע

ההחלטה לוותר על התרגום נמצא, ככל הנראה, גם הרצון לפנות מקום לשימוש בערבית. 43 גיל, א, עמ' 611-635, ושם סקירה ממצה של המחקר בנושא זה. וכן תרגום מלא של הקטע על סוחרים אלו.

שלום מ"גמאעה אצחאבנא אלפאסיין" (חבורת עמיתינו אנשי פאס), המביעים את הוקרתם הרבה לסוחר מפורסם זה.⁴⁴ קבוצה זו של סוחרי פאס הצליחה ליצור לעצמה מוניטין רב כסוחרים מהימנים. כך, למשל, מוסא אבן אלמג'אני, סוחר יהודי מאלכסנדריה, כותב במאה האחת-עשרה: "הפאסים (אלפאסיין) כבר הפליגו מכאן ולא הספקתי להשיג אותם. לו הייתי מספיק, אין ספק שהייתי שולח את הסחורות בידיהם כי אין בעירנו מהימנים מהם".⁴⁵

יוסף בן לבראט אלפאסי, שנמנה עם חבורת הסוחרים הפאסים, השאיר בגניזה קובץ מכתבים מסחריים ומהם ניתן לקבל מושג כלשהו בנוגע לפעילותם של סוחרים אלו.⁴⁶ המכתבים כולם מיועדים לסוחר המצרי הידוע יוסף אבו עוכל, אך נפרשת מתוכם רשת שלמה של סוחרים הקשורים זה לזה הדדית. על פי מכתביו, ניתן לעקוב אחרי מסעותיו. מוצאים אותו בקירואן,⁴⁷ אך הוא מדווח גם על עסקיו בטריפולי, במהדיה ובמוורה שבספרד,⁴⁸ ומספר על כוונתו לצאת לנסיעה קצרה לספרד.⁴⁹ הוא מרבה לעסוק בהעברה ובמכירה של דינארים,⁵⁰ אך גם בסחורות כמו משי לסוגיו וחרוזים.⁵¹

על סחורות נוספות האופייניות למסחרם של הפאסים ניתן ללמוד ממכתבי גניזה אחרים. סוחר מצרי בשם אבו אלחסן בן חוליף כותב ב-1110 מספרד לעמיתו במצרים על מטיל זהב שנשלח אליו מפאס על ידי סוחר בן המקום המכונה "אלכהן אלפאסי" (הכהן איש פאס). אותו סוחר פאסי ביקש מאבן חוליף למכור עבורו את הזהב בספרד ולקנות תמורתו משי, אך אבן חוליף העדיף להשאיר את מטיל הזהב "בצורתו" (עלי אלצורה) ולשלחו לפסטאט. סוחר אחר מחבורת הסוחרים הפאסים, שלח לו ענבר וביקש ממנו לקנות בתמורתו כושם מושק.⁵² מן הצד שנגד, עולא הלוי בן יפת, סוחר ספרדי שהגיע לפאס מאלמריה שבספרד, הביא אתו בגדי פאר

44 ENA3793, f.7, גיל, ב, תעודה 107, עמ' 293. ניתן למצוא בכך רמז נוסף לעובדה שהכינוי "אצחאבנא" נסב על כל חבורת סוחרים הפועלים יחד ולאוו דווקא על המגארכה, כפי שביקש לטעון אבנר גרייף. ראו גם: TS 13 J 25, f.1, גיל, ב, עמ' 298, תעודה 109, ע"א, שורה 5, שם חוזר ומשתמש בכינוי זה לגבי חבורת סוחרי פאס שהוא נמנה עמה.

45 TS 12.218, גיל, ב, עמ' 329, תעודה 117, ע"א, שורות 10-11.

46 ENA 3793, f. 7, תעודה 107, עמ' 293-291; TS Misc 28.207, גיל, ב, תעודה 108, עמ' 297-293; TS 13 j 25, f. 1, גיל, ב, תעודה 109, עמ' 297-300.

47 גיל, ב, 107-109. שלושת המכתבים נשלחו מקירואן.

48 גיל, ב, 109, ע"א, שורות 4-5.

49 שם, שורה 23.

50 שם, תעודה 107, ע"א, שורות 4-5; תעודה 108, ע"א, שורה 26.

51 שם, תעודה 108, ע"א, שורה 27; תעודה 109, ע"א, שורה 10.

52 Bodl. MS Heb.d66 (Cat.2878), f.52, פורסם: גויטיין, מכתבים, מס' 6, עמ' 49-51.

(נצפיה), לכה, נחושת וחבלבל רפואי, וקיבל עבורם מחירים טובים וכך רכש כוחל משובח בכמות גדולה.⁵³ במכתב אחר הוא מדווח על כמות גדולה של זהב שרכש בפאס וכן על כמות גדולה של אלום שרכשו סוחרים אחרים מאלמריה וכן על קשייו למכור את הלכה שהביא עמו מספרד.⁵⁴ כלומר אנו רואים כי מגוון הסחורות בהם עוסקים סוחרי פאס שונה מהמבחר של שאר סוחרי אגן הים התיכון. הם מרבים לסחור במטילי זהב (המגיע ככל הנראה מסודאן), וכן בענבר (המגיע מחופי האוקיינוס האטלנטי) ובכוחל. מוצרים מוגמרים הוזמנו בדרך כלל על ידי סוחרי פאס מספרד או ממצרים. כך, למשל, צורף מפאס הזמין לעצמו מאזניים ומשקולות שונות מאלמריה,⁵⁵ מה שמצביע גם על כך שהמידות והמשקולות שהשתמשו בהן הסוחרים ובעלי המלאכה של פאס היו גם אלו המקובלות בספרד. כלומר, מרחב המסחר של סוחרים אלו משתרע בין ספרד, המגרב ומצרים.

ידיעות נוספות המגיעות ממסמכי הגניזה מספרות על מסחר במסלול נפרד ושונה מהמסלול שמקובל לראותו כ"סחר הים תיכוני". סוחרי פאס נעו בדרך כלל במסלול שעבר מפאס דרך תלמסאן לאלמריה שבספרד, ומשם בהפלגה ישירה לאלכסנדריה ופסטאט וחזרה. הציר היבשתי פאס-קירואן שימש כמסלול קצר נפרד שלא השתלב עם המסלול הארוך והמקובל.

כפי שראינו לעיל, סוחריה היהודים של פאס הרבו לסחור בזהב, אך לא ידוע לנו על סוחרים יהודים שנסעו לסודן על מנת לרכוש זהב זה. פאס שימשה כמעט מאז הקמתה כחוליה חשובה בסחר הטרנס-סהרי, שקשר בין אפריקה השחורה לבין המגרב, ספרד ומצרים. דומה כי, כמו גם סג'למאסה ותאהרת, היא שימשה כאמפוריום של זהב בסחר זה. החל מהמאה התשיעית נשלט סחר זה בידי סוחרים מוסלמים,⁵⁶ אך נראה כי החל ממצצית המאה השתיים-עשרה, לכל המאוחר, נטלו בו חלק גם סוחרים יהודים, אם כי הם עצמם סחרו אמנם בזהב שהגיע ואוחסן בפאס, אך לא השתתפו במסעות הסחר לאפריקה השחורה לשם רכישתו.

אף על פי כן, היה הסחר של יהודי פאס מרכזי ואינטנסיבי, ועל כך מעידה העובדה כי הסוחרים היהודים מספרד וממצרים החזיקו בפאס בתים כדי לאחסן בהם סחורה ולהתגורר בהם בעת שהותם בעיר לרגל מסחרם. תופעה זו ידועה לנו מערי מסחר בינלאומיות אחרות, כמו אלכסנדריה.⁵⁷

53 TS 12. 435. no. 7, עמ' 51-56.

54 TS13 J21, f. 12; פורסם: גויטיין, מכתבים, מס' 60, עמ' 264-268.

55 גויטיין, מכתבים, עמ' 266.

56 אבון נצר, עמ' 52.

57 גויטיין, מכתבים, עמ' 55, והערה 12 שם.

סופה של תקופה

ב־1145 נכבשה פאס על ידי המווחידון. שלא כבערים אחרות במגרב התנגדו תושבי העיר לכיבוש ונכנעו רק אחרי מצור ממושך. כעונש על התנגדותם, הרס עבד אלמואמן, מנהיג המווחידון, את מצודת העיר ואת הרחוב המסחרי הראשי שלה (קצבה). על כיבושה של פאס בידי המווחידון יש בידינו עדות בת הזמן מגניזת קהיר. מכתב מפברואר 1148, שכתב סוחר יהודי בשם שלמה בן אבו זכרי יהודה הכהן סג'למאסי מפסטאט אל אביו, יהודה בן יוסף, כולל תיאור מפורט של כיבושי המווחידון במגרב. על כיבושה של פאס הוא כותב: "...כבש את פאס והרג בה מאה אלף נפשות ובמראכש הרג מאה ועשרים אלף נפש. הודעתוך זאת לא מפי השמועה אלא מפי מי שנכח במקום..."⁵⁸. בהמשך הוא גם מספר על פליטים שהגיעו מפאס לפסטאט חסרי כול, בתקווה להשתלב במסחר המקומי ולמצוא בה מגורים ופרנסה:

איש בשם בן קצ'יב מנכבדי פאס ברח מארצות אלו וניצלו הוא ואחיו היחיד... ועוד איש אחד כהן מאנשי פאס הנקרא אבן אלקבאוי והוא טוען שהוא קרוב שלנו. אין לו כלום, אלא "דבר מעט" והוא יושב עם זה כסוחר בדים בשוק מוכרי הבגדים המשומשים [אלקשאשין]⁵⁹.

העיר פאס שוקמה כעבור שנים ספורות על ידי המווחידון עצמם, שהפכו אותה לבירתם, אך ליהודי פאס גרם כיבוש זה חורבן מוחלט ממנו התאוששו רק כעבור דורות אחדים. השמד של כל מי שאינו מוסלמי שהמווחידון הכריזו עליו גדע למעשה את קיומה של הקהילה, כפי שמעיד שלמה כהן במכתבו: "וקהילות המגרב בעוונות, כולן אבדו ולא נותר אחד למן בג'איה עד שער טורטוזה ששם יהודי עליו. נהרג מי שנהרג והמיר [את דתו] מי שהמיר"⁶⁰.

קהילת יהודי פאס למעשה חדלה להתקיים, אם כי יש לשער שחיים יהודיים המשיכו להתקיים בצורה נסתרת ולפחות חלק מאותם יהודים שנשארו במקום והתאסלמו המשיכו לקיים חיי אנוסים.⁶¹ אך זהו פרק חדש ושונה בתולדות קהילת פאס.

58 כ"י ששון 713, ע"א, שוליים עליונים, שורות 2-6. ראו פרידמן, עמ' 24-26, ושם, בהערה 48, סקירת המחקרים שפורסמו על תעודה זו.

59 שם, ע"ב, שורות 22-27, המילים "דבר מעט" כתובות במקור בעברית.

60 שם, ע"א, שוליים ימניים, שורות 12-15.

61 בן ששון, אנוסים, עמ' 16-37.

רשימת קיצורים ביבליוגרפיים

אבון נצר:

Jamil M. Abun-Nasr, *A History of the Magrib in the Islamic Period*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987

אבן אבי זרע: אבן אבי זרע אלפאסי, רוץ' אלקרטאס, פאריס: מהדורת בומייה, 0681.
אברמסון, עניינות: שרגא אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד.
אלבכרי:

Abou-Obeïd el-Bekri, *Description de l'Afrique Septentrionale*, ed. et trad. Par Mac Guckin de Slane, Paris: Maisonneuve, 1965

אלג'זנאי: אבו אלחסן אלג'זנאי, זהרה אללאס פי בנאא מדינת פאס, מהדורת מדיחה אלשרקאוי, פורט סעידי: מכתבת את'קאפה אלדיניה, 1002.
אלנאצרי:

Ahmad ibn Khalid al-Nasiri, *Kitab el-Istiqa li Ahbar el Magrib el-Aqqa*, Paris: P. Geuthner, 1923, vol. I.

אלעמרי:

Ibn Faḍl Allah al-'Umari, *Msālik al-Abṣar fi Mamālik al-Amṣar*, vol. I: L'Afrique moins l'Égypte, trans. Gauddefroy

H.R. Idris, *La Berbérie orientale sous les Zirides*, Paris 1962 אדריס:
אסף, מספרות הגאונים: שמחה אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג.
אסף, תורתן: שמחה אסף, תורתן של גאונים וראשונים, א, מספרות הגאונים, ירושלים: הוצאת דרום, תרצ"ג.

אסף, תשובות: שמחה אסף, "תשובות הגאונים", מדעי היהדות, ב (תרפ"ז), עמ' 18, סי' סג.
אסף, תשובות הגאונים: שמחה אסף, תשובות הגאונים וליקוטי ספר הדין להרב ר' יהודה ברצלוני, ירושלים תרפ"ג 7291.

אשתור: אליהו אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, ירושלים: קרית ספר, 6691.
בן ששון, אנוסים: מנחם בן ששון, "על זהותם של אנוסים, עיון בהשתמדות בתקופת האלמוחרון", פעמים, 24 (תש"ז), עמ' 61-73.

בן ששון, בני המגרב: מנחם בן ששון, "בני המגרב וקשריהם לארץ ישראל במאות ט-יא", שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 13-28.

בן ששון, קירואן: מנחם בן ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם; קירואן, 008-7501, ירושלים: מאגנס, תשנ"ו.

בקר: דן בקר, הרסאלה של יהודה בן קוריש, תל אביב תשמ"ד.

גויטיין, חברה:

S.D. Goitein, *A Mediterranean Society; The Jewish Communities in the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, Berkeley: University of California Press, 1967, vol. I.

גויטיין, מכתבים:

- S.D. Goitein, *Letters of Medieval Jewish Traders*, Princeton: Princeton University Press, 1974.
- גיל: משה גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, תל אביב וירושלים: אוניברסיטת תל אביב, מוסד ביאליק ומשרד הביטחון, 1991.
- גיל, ארץ ישראל: משה גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (436-990), תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ומשרד הביטחון, תשמ"ג.
- L. Ginzberg, *Geonica II*, New York 1909, no. XV גינצבורג:
הופקינס: J.F.P. Hopkins, *Medieval Muslim Government in Barbary*, 1958
- הירשברג: ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, ירושלים: מוסד ביאליק, תשכ"ה, כרכים א-ב.
- הירשברג, תרגומים: ח"ז הירשברג, "על מקומם של התרגומים הארמיים בחיי עמנו", בר אילן, א, א (תשכ"ג), עמ' 61-32.
- וידה, אבן קריש:
- G. Vajda, "La chronologie de Juda Ibn Quraysh", *Sefarad*, 14 (1954), pp. 385-387.
- G. Vajda, art. "Dunash b. Tamim", *Encyclopaedia Judaica*, vol. VI, וידה, דנוש: pp. 271-272.
- וידה, פירוש:
- G. Vajda, "Le Commentaire kairounais sur le 'Livre de la Création'", *REJ*, 105 (1940), pp. 132-140; *ibid.*, 107 (1946-1947), pp. 99-156; *ibid.*, 110 (1949-1950), pp. 67-92; *ibid.*, 112 (1953), pp. 5-33; *ibid.*, 113 (1954), pp. 37-61; *ibid.*, 119 (1961), pp. 159-161; *ibid.*, 122 (1963), pp. 149-162.
- זכרון לראשונים: זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ראשון, זכרון לראשונים, מחברת רביעית (תשובות גאונים הרכבי), ברלין: דפוס צבי טצקאווסקי, תרמ"ז.
- טראס:
- H. Terasse, *Histoire du Maroc des origines a l'etablissement du Protectorat français*, New York: AMS Press, 1975 (repr.).
- יאקות: יאקות אלחמוי, מעגים אלבלדאן, בירות: דאר צאדר, ללא תאריך.
- יהלום: יוסף יהלום, "ראשיתה של השקילה המדויקת בשירה העברית", לשוננו, מז (תשמ"ג), עמ' 52-16.
- לה טורנו:
- R. Le Tourneau, *Fès avant le Protectorat*, Casablanca, 1949, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- לה טורנו, פאס: E. I. II, art. Fās (by R. Le Tourneau)
- לוי פרובנסאל: E. Lévi Provençal, "La Fondation de Fes", *AIEO*, Algiers, IV (1938).
- לויין:
- B. Lewin, "Das Sendschreiben des Rabbi Scherira Gaon", *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft*, vol. VII (1909), Frankfurt 1910, pp. 227-262.
- לויין, אוצר הגאונים: ב"מ לויין, אוצר הגאונים, א, חיפה תרפ"ח.

מאן, אחרוני הגאונים:

Jacob Mann, "The Last Geonim of Sura", *JQR*, NS 11 (1920/1), pp. 439-442.

מאן, טקסטים:

Jacob Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1931

מאן, עניינים: יעקב מאן, "עניינים שונים לחקר תקופת הגאונים", **תרכ"ז**, ה (תרצ"ג), עמ' 88-66, 832-242.

מאן, שו"ת:

Jacob Mann, "The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History", *JQR*, NS 7(1916/17), p. 484; 11 (1920/21), p. 438; 18 (1928), pp. 439-440.

E.I. art. Ashir (by George Marçais)

מרסה:

פירוש דונש לספר יצירה: מ' גרוסברג (מהדיר), **ספר יצירה עם פירוש דונש בן תמים**, לונדון תרס"ב.

פליישר: עזרא פליישר, "כחינות בעליית שיטות השקילה המדויקות בשירה העברית", **לשוננו**, מח-מט (תשמ"ה), עמ' 241-261.

פרידמן: מ"ע פרידמן, **הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשס"ב. קאולי:

A. Cowley, "Bodleian Geniza Fragments", *JQR*, 18, no. 3 (1906), pp. 399-405, pp. 403-404.

שירמן: חיים שירמן, **שירים חדשים מן הגניזה**, ירושלים תשכ"ו.